

2023, 7 (2), 121-142 | Araştırma Makalesi

Gazâlî'nin Mezhebî Kimliği Üzerine Anakronik Şii Yorum: Gazâlî Şii Olabilir mi?

Ramazan Gündüz¹

Öz

Gazâlî'nin düşünce mirası, eşyanın hakikatini bütüncül bir şekilde ve şüpheden tamamen uzak olarak kavramaya yarayan istidlali bilginin temellük edilmesidir. İnsanın kemali için gerekli olan bu yetinin tahsil edilebilmesi hususunda Gazâlî'nin teklif ettiği metot, insanın kendi aklının kapasitesi ile düşünerek doğruya ulaşmasıdır. Hiçbir mezhebi taassupla takip etmeyen Gazâlî, İslâm dünyasındaki neredeyse bütün fikir akımlarını etkilemiştir. Gazâlî'nin farklı düşünceleri özgürce tartışması, içinde yetiştiği siyasi ve kültürel mirası zaman zaman tenkit etmesi, bir yandan muhalifleri tarafından eleştirilere maruz kalmasına sebebiyet verirken diğer yandan Sünnî akım dışındaki İslâm fırkaları tarafından da sahiplenilmeye çalışılmasını sağlamıştır. Bu makalede Gazâlî'nin herhangi bir mezhebin fikirlerini takip etme hususundaki tutumu genel çerçeveleriyle tasvir edildikten sonra onun bazı Şii fırkalar tarafından Şiîliğe nispet edilmesi konu edilmiştir. Şii düşüncenin iki büyük mezhebine mensup âlimler tarafından Gazâlî Şiîlikle irtibatlandırılmış; eserleri ve hayatındaki bazı muğlak durumlar bu iddianın referansı olarak gösterilmiştir. Makale bu iddiaları ortaya koyarak onların hakikat değerini tetkik etmeyi amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Gazâlî, Mezhep, Şiîlik, İsmâîlîlik, Bâtınîlik.

Gündüz, Ramazan. (2023). "Gazâlî'nin Mezhebî Kimliği Üzerine Anakronik Şii Yorum: Gazâlî Şii Olabilir mi?". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (2023), 121-142.
<https://doi.org/10.32711/tiad.1228585>

Geliş Tarihi	04.01.2023
Kabul Tarihi	16.06.2023
Yayın Tarihi	01.07.2023
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Adana, rmzngndz33@gmail.com, orcid.org/0000-0002-7447-2487

2023, 7 (2), 121-142 | Research Article

An Anachronistic Shi'i Commentary on al-Ghazālī's Sectarian Identity: Can al-Ghazālī be a Shi'i?

Ramazan Gündüz¹

Abstract

Ghazālī's intellectual legacy is the appropriation of the knowledge of the will that grasps the truth of things in a holistic way and completely free from doubt. Regarding the acquisition of this ability, which is necessary for the sake of man's life, the method proposed by Ghazālī is to reach the truth by thinking through the capacity of one's own mind. Ghazālī, who did not follow any sect with obstinacy, influenced almost all the ideas in the Islamic world thoughts. Ghazālī's free discussion of different ideas, the political politics in which he grew up and his occasional criticism of cultural heritage caused him to be criticized by his opponents. Also, that could be accepted, caused him to be embraced by Islamic factions outside the Sunni thought. In this article, Ghazālī's relative to Shi'ism by Shia factions was discussed after his attitude towards following the ideas of any sect was depicted in their general framework. Ghazālī was linked to Shi'ism by scholars belonging to the two great sects of Shia thought. Some ambiguous situations in his works and life were cited as a reference to these claims. The article aimed to establish the value of truth by laying out these claims.

Keywords: Ghazālī, Sect, Shi'ism, İsmāīlism, Bātinism.

Gündüz, Ramazan. "An Anachronistic Shi'i Commentary on al-Ghazālī's Sectarian Identity: Can al-Ghazālī be a Shi'i?", *Turkey Journal of Theological Studies*, 7/2 (2023), 121-142.
<https://doi.org/10.32711/tiad.1228585>

Date of Submission	04.01.2023
Date of Acceptance	16.06.2023
Date of Publication	01.07.2023
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Dr. Diyanet İşleri Başkanlığı, Adana, rmzngndz33@gmail.com, orcid.org/0000-0002-7447-2487

Giriş / Introduction

İslâm düşüncesinin en etkili simasından biri olan Ebû Hâmid el-Gazâlî (öl. 505/1111) gerek yaşadığı dönemde gerek daha sonraki asırlarda İslâm düşüncesine katkıları, İslâm ahlakının pratik yönünün ihya ve tecdit edilmesine yönelik çabası ve eleştirel düşünceleriyle daima gündemde olan bir İslâm âlimidir. Onun dinî düşünceyi tecdit uğruna verdiği mücadele kadar döneminin fikir akımlarına karşı sergilediği eleştiriler de güncelliğini hala muhafaza etmektedir. İslâm düşüncesinin neredeyse bütün alanlarına tesir eden Gazâlî, yaşadığı asırda olduğu gibi daha sonraki zamanlarda da kendinden söz ettirmiştir. Fikirlerini yücelterek sahiplenenleri çok olduğu kadar muarızları da en fazla olan kişi Gazâlî'dir.³ Gazâlî ile ilgili eski-yeni birçok kaynak ve araştırma, onun; gerek fıkıh, kelâm, ahlak ve tasavvuf gibi dinî ilimler sahasında gerek felsefe, eğitim, siyaset/devlet yönetimi, gibi akli ilimler alanında, İslâm bilim ve düşünce tarihinde eşine az rastlanan bir âlim ve mütefekkir olduğu hususunda hemfikirdir. Onun bu çok yönlü ilmî kişiliği ve üstün yetenekleri, kolay ikna olmayan mizacı,⁴ ilmî ve fikrî bağımsızlığa olan aşırı düşkünlüğü, hakikati bulma hususundaki iştıyakı ve yaşadığı çağın en önemli krizlerinin sebebi olan mezhep taassubundan uzak olmasında gizlidir. Gazâlî, İslâm düşüncesinin farklı birçok alanında eser sahibi ansiklopedik bir düşünürdür. Usulden furu'u fıkha, felsefeden kelâma, tefsirden tasavvufa, siyasetten eğitime dinî ve beşerî bilimler hakkında eserler telif edecek kadar geniş bilgi yelpazesine sahiptir. Eserlerinin birçoğunda hakikatin izini bulma çabası rahatlıkla fark edilmektedir. Gazâlî ister döneminin ilmî zihniyetini sorgulamasında ister toplumun ahlaki yapısını ıslah çabasında olsun, daima hakikat arayıcısı kimliği ile tebarüz etmektedir. Onun düşünce sisteminin temeli, hakikati bilme iştıyakı ve şüphe etme cesareti denilebilecek bir metottur. O daha ergenlik döneminde iken her şeyin hakikatini araştırıp anlamaya çalışan bir karaktere sahip olduğunu otobiyografisinde ilan etmektedir. Bu özelliği sebebiyle ebeveyninden, hocalarından ve sosyal çevresinden öğrendiği taklidî inanç ve toplumsal kabulleri sorgulayarak kesin bilgi ve hakiki inancın peşine düşmüştür.

Gazâlî'nin yaşadığı 5./11. asır, İslâm dünyasında siyasi çalkantıların yanında fikir akımlarının da hakikati sahiplenme mücadelesine sahne olan bir dönemdir. Yaşadığı toplumun kültür ve inancının bir realite olarak gören Gazâlî, hakikati sahiplenme iddiasında olan bütün fırka ve gruplarla hesaplaşabilmiştir. Gazâlî, Dönemin rasyonel düşünce akımı olan felsefeyi kıyasıya eleştiren bir İslâm filozofu; İslâm kelâm disiplini hakikatin bilgisine ulaştırmakta yetersizlikle itham etmekle beraber yeni bir kelâm sistemi olan felsefi kelâmın kurucusu; Şafîi fıkha yaptığı katkılarla Şafîi mezhebinin ikinci Şafîisi; İslâm dünyasındaki sûfî yönelimin marazlı taraflarını izale etmek suretiyle tasavvuf kültürünün kendisinden önceki müktesebatını ihya ederek selef-i salihîn dönemi zühd anlayışını yeniden inşa eden bir mutasavvıf kimliğine sahip olmuştur.

Araştırmaları sonucunda İslâm dairesinin dışında tuttuğu dönemin gnostik Şîî-İsmailî akımı olan Bâtnîleri bile ilk başta reddetmeyen Gazâlî, ilkin onları da hakikati arayan zümreler içerisinde değerlendirerek tarafsız bir yaklaşım sergilemiştir. Bâtnîlerin fikirlerini kendi eserleri üzerinden tetkik edip öğrendikten sonra onları İslâm dairesinin dışında tutmuştur. Onun bu yaklaşımı, karşılaştığı bütün fikir akımlarına ilk etapta tarafsız bir perspektifle yaklaştığını, onları aklın ve nassın süzgecinden geçirdikten sonra

³ Ali Sâmî en-Neşşâr, "Ebû Hâmid el-Gazâlî ve Mu'ânzûhü min Ehli's-Sünneti", *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdab* (Haziran 1959), 1/1, 195.

⁴ Mustafa Çağrıncı, "Gazzâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/494.

bir yargıda bulunduğunu göstermektedir. Gazâlî, hakikati keşfetme ve marifetullahı ulaşma hususunda hiçbir zaman kendisini bir mezhebin belirli düşünce ve inanç kalıplarına hapsedememiştir. O nihayetinde Hz. Ali'nin, bir öğüdü olan "Hakikati şahıslarda arama, önce hakikati tanı sonra onu taşıyanları tanırsın."⁵ sözünü kendine rehber edinmiş; hakikati insanlara göre tanımlayan birinin yanlışlıklar çölünde kaybolup gideceğini⁶ vurgulayarak kişi ve müesseseleri taklit etmek yerine hakikatin bizzat kendisini takip etmiştir.

Gazâlî'nin özgünlüğü, bütün Müslüman geleneğe etki etmesinde ve tarihsel süreçte Müslüman olsun veya olmasın bütün insanlığın kültürel mirasında kendisini göstermiştir. Müslüman toplumun bütün siyasi ve itikâdi grupları meşruiyetlerini sağlamak için Gazâlî'nin fikirlerinden yararlanma ihtiyacı hissetmişlerdir. Dolayısıyla Sünnî kitle dışında kalan zümreler de onu sahiplenmek istemişlerdir. Hatta Gazâlî'nin batılı müsteşrik hayranları bile Gazâlî gibi bir dehâyı İslâm'a layık görmeyerek onu ya gizli bir Hristiyan ya da Hristiyanlığa derin sempati duyan bir Müslüman olarak nitelendirmişlerdir.⁷ Batıların "hâkim medeniyet olma" tutkularının bir yansıması olan bu durum bir yana, İslâm dünyasında Gazâlî, Sünnî-Eş'arî-Şafîî ekol ile irtibatlı olarak kimliklendirilir. Klasik dönemde bazı fikirleri eleştirilmiş olsa da Sünnî Müslümanlar arasında Gazâlî'nin Eş'arî-Şafîî ekole mensubiyeti tartışılmış değildir. Ancak onun İslâm fırkaları arasında en çok eleştirdiği Şia-İmâmîyye-İsnâaşeriyye ve Şîî-İsmâiliyye taraftarlarınca da sahiplenildiği görülmektedir. Bu fırkalara mensup âlimler tarafından Gazâlî'nin Sünnî olmayıp Şîî olduğu iddia edilerek buna dair bazı deliller ileri sürülmüştür. Özellikle modern dönemde İsmâiliyye taraftarı Suriyeli yazar İsmail Tâmir (öl. 1988) Gazâlî'nin aslında İsmâilî bir âlim olduğunu ve zorla Sünnîleştirildiğini iddia etmiştir.

Tarihi şahsiyetlerin entelektüel biyografileri kendilerinden sonraki tarihçiler için daima ilgi konusu olmuştur. Bu şahsiyetlerin hayat serüvenleri belirli bir kronoloji takip edilerek tespit edilmeye çalışıldığı gibi onların hayatlarına tesir eden safhalar kimliklerini tespit etmek için birer vesika olarak sunulmaya çalışılır. İslam entelektüel tarihinin en etkili siması olan Gazâlî de tarih ve biyografi yazarları tarafından kimliği tespit edilmesi açısından daima ilgi odağı olmuştur. Onun doğumundan ölümüne kadarki hayatı ve entelektüel serüveni klasik ve modern araştırmacıların her daim ilgisini çekmiştir. Her geçen gün Gazâlî'nin biyografisi hakkında yeni birtakım tespitler ortaya konmaktadır.⁸ Gazâlî biyografisi sunan klasik eserler onun mezhebî kimliğini fazla tartışma konusu yapmamışlardır. Modern kaynaklarda da hangi mezhebe mensup olduğu fazla tartışılmayan Gazâlî, Eş'ari-Şafîî kimliği ile bilinmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla günümüze kadar Gazâlî'nin mezhepsel kimliği hakkında yapılan nesnel çalışmalarda Gazâlî'nin Şîî bir kimliğe sahip olduğunu dile getiren bir çalışma da olmamıştır. Bu

⁵ Gazâlî, el-Müncüzü mine'd-dalâl, *Mecmû'atü Resâil el-İmam el-Gazâlî* içinde (Kahire: Mektebetü't-Tevfikîyye, ts.), 588.

⁶ Gazâlî, *İhyâü ulûmî'd-dîn*, thk., Seyyid İmran (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2004), 1/34.

⁷ Hollandalı Şarkiyatçı A. Wensinck (öl. 1939) Gazâlî'yi teolog kimliğiyle Müslüman, bilim adamı yönüyle Neoplatoncu ve ahlakçı ve mistik cihetiyle Hristiyan bir kimliğe sahip olarak değerlendirir. Bk. İbrahim Musa, *Gazzâlî ve İmgelem Poetikası*, çev. Çağla Taşkın (Ankara: Hece Yayınları, 2018), 30-34; Hristiyan aydınlar ve rahiplerinin Gazâlî hayranlığı için benzer bir analiz için bk., Kenneth Garden, *İslâm'ın İlk Müceddidi*, çev., Abdullah Özkan (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 16-17.

⁸ Gazâlî'nin kimliği hususunda kapsamlı bir inceleme için bk., Ramazan Gündüz, "Gazâlî'nin Kimliği Üzerine Klasik ve Modern Tartışmalar", *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi* 16 (2021), 123-149.

makalede ilk olarak Şii-İmâmiyye-İsnâaşeriyye ve İsmâiliyye tarafından Gazâlî'nin Şii olduğu yönündeki iddialar tespit edilerek bu iddianın tutarlılığı tahlil edilmiştir.

1. Gazâlî'nin Mezhep Görüşü ve Eş'arî-Şafîîliğe Nispeti

Eserleriyle olduğu kadar ortaya koyduğu fikirleriyle de çok yönlü bir âlim olan Gazâlî'yi herhangi bir kurumsal/mezhepsel düşüncenin kalıpları içine hapsedmek mümkün olmasa da onun İslâm düşüncesi, itikatta Eş'arî öğretiyi fıkhıta ise Şafîî hukukuna paralel olarak anıla gelmiştir.⁹ Onun biyografisinden bahseden eserler, ismindeki nispeti zaman zaman Eş'arîlikle ve Şafîîlikle irtibatlandırarak onu İslâm inanç havzası içinde Ehl-i Sünnet'in Eş'arî-Şafîî çizgisinde konumlandırır. Gazâlî'nin talebelerinden Muhammed b. Yahya (öl. 548/1153), Gazâlî'yi ikinci Şafîî olarak görür.¹⁰ Gazâlî'yi Eş'arîlikle ilk olarak irtibatlandıran İbn Asâkir (öl. 571/1176) Şafîî fıkhında Gazâlî'yi mezhebin müceddidi olarak tanıtır.¹¹ İbn Tağrıberdî (ö. 874/1470) ise Gazâlî'yi el-Fakîhu's-Sâfiî/Şafîî Fakîh olarak niteler.¹² Birçok biyografi notlarında da Gazâlî'nin isminin sonuna "eş-Şafîî" nisbesi eklenerek onun Şafîî olduğu sarahaten zikredilir.¹³

Bununla beraber onun analitik ve eleştirel düşünce yapısı, akıl süzgecinden geçirilmemiş hiçbir fikre peşinen teslim olmayan mizacı, İslam kültürünün farklı alanlarındaki problemlere toplumun değişik katmanlarının anlayış ve kavrayış durumuna göre çözüm üretmeye odaklanmış tahlilleri ve hakikati keşfetmekten başka hedefi olmaya ilmî ve fikrî istiklal ihtiyakı herhangi bir mezhebin kurumsal olarak belirlenmiş itikâdi ve amelî çerçevesine sığmamaktadır. Gazâlî'nin dönemin dini anlayışını yansıtmaya pratiği açısından belirli bir mezhebin ilkelerine bağlılığı nispeten gerçekçi olsa da onun düşüncesi mezhep taassubuna temelden karşıdır. O zaten Bağdat'ı terk ettiğinde Küdüs'deki makamı-ı İbrahim'de asla mezhep taassubu gütmeyeceğine dair yemin etmiştir.¹⁴ Ömrünün sonlarına doğru Tus'da Irak ve Horasanlı bazı âlimlerin Gazâlî'ye mezhebinin ne olduğunu sorduklarında o, akli konularda burhana ve aklın gereklerine bağlı olduğunu şerî konularda ise mezhebinin Kur'an olduğunu söyleyerek hiçbir mezhebi taklit etmediğini; Şafîî'nin (öl. 204/820) kendisini bağlamadığı gibi Ebû Hanîfe'nin (öl. 150/767) de kendisi için hüccet olmadığını sarahaten beyan etmiştir.¹⁵ Fikrî yapısı şüphelilik üzerine kurulu olan Gazâlî, düşünmenin şüpheyle başlayabileceği kanaatini taşımaktadır. Düşünme hürriyeti ve gerçeğe ulaşma hususunda şüphenin önemine vurgu yapan Gazâlî, kişinin içinde yetiştiği mezhebe taassupla bağlanmasını şiddetle eleştirir. Mezhepçiliği bir tür insan devşirerek taraftar toplamaya benzetir, bunun ise İslâm'da reddedilen asabiyet ve kabilecilikten geri kalır bir tarafının olmadığını belirtir. Bu sebeple taklitten uzak durmaya ve gerçeği düşünme yoluyla bulmaya çağırır. Kişinin kendi mezhebini zihnî ve akli çabalarla yine kendisinin bulması gerektiğini söyleyen Gazâlî, "Şüphe etmeyen düşünemez, düşünmeyen gerçeği göremez;

⁹ Gazâlî'nin Hanefî olduğuna dair bir anekdot için bk., Rızaeddin bin Fahreddin, *İmam Gazzâlî*, haz., Leyla Yakuboğlu Boran (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2018), 50.

¹⁰ Sübkî, *Tabakâtü's-Şafîiyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Abdulfettah Muhammed el-Hulî (Kahire: el-Hicr, 1976), 6/202.

¹¹ İbn Asâkir, *Tebyîn-i kezîbi'l-müfterî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-Arabî, 1404), 292.

¹² İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mülükü Mısır ve'l-Kahire* (Mısır: Dâru'l-Kütüb, ts.), 5/203.

¹³ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab fî ahbâri men zehab*, thk., Mahmut Arnavut (Dimaşk: Dâru (İbn) ibn Kesîr, 1986), 9/248.

¹⁴ Gazâlî, *Fezâilü'l-enâm min resâil hucceti'l-İslâm el-Gazâlî*, Farsça'dan çev., Nureddin Âl-i Ali, (Cezayir: ed-Dâru't-Tunusiyye, 1972), 34.

¹⁵ Gazâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 46.

gerçeği göremeyen de körlük ve dalâlete saplanıp kalır.”¹⁶ ifadelerine yer verir. Gazâlî, insanların din ve inanç/mezhep hakkındaki görüş ayrılıkları sebebiyle ortaya çıkan fırkaların, çok az insanın dışında çoğunun içinde boğulduğu bir denizi andırıldığını söyler.¹⁷ Bu sebeple o, mezhepçiliğin peşine takılmamayı ve hakikati nazar/düşünme yoluyla bulmak suretiyle kişinin kendi aklını kullanmasını öğütler.¹⁸

Gazâlî, eşyanın hakikatini idrakin ancak taklit bağından kurtulup tüm ön yargı ve otoritelerin etkilerinden bağımsız düşünerek elde edilebileceği kanaatinde. Bu nedenle o, hakikat dehlizine tevarüs ettiği inançlardan sıyrılarak, taklitten uzak bir şekilde yolculuk ettiğini söyler.¹⁹ Gazâlî, herhangi bir mezhebin hakikati temsilde tekelinin olamayacağı kanaatini taşır. Dönemindeki fikir akımlarını hakikat tekelliliği yapmakla itham eden Gazâlî, Müslümanlar arasında birliğin dağılmasının temel sebeplerinin başında mezheplerin, mutlak doğrunun kendi görüşleri olduğu yönündeki iddialarının körüklediği tefrikacılığın yer aldığını vurgular. Gazâlî, döneminin en büyük inanç krizlerinden biri olarak gördüğü tekfir anlayışının Müslüman toplumun siyasi ve sosyal krizlerinin de sebepleri olduğunu belirterek Müslümanlar arasında müsamaha kültürünün gelişmesi için *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka* isimli eserini telif eder. Herhangi bir mezhebe muhalefet etmenin tekfiri gerektireceği anlayışında olanları ahmaklıkla suçlayan Gazâlî, bu kişileri taklit batağından kurtulamamış körler olarak vasıflandırır.²⁰ Bir Müslümanın tevhidin temel ilkesine sadık olduktan sonra asla tekfir edilmemesi gerektiğini belirten Gazâlî, hakikati belirli bir kişi veya zümrenin tekeline vermenin o kişi veya zümreyi hatasız olarak telakki etmeye ve dolayısıyla onları peygamber gibi korunmuş saydığından dolayı küfre daha yakın olacağını belirtir.²¹ Dinî nasların belirli tevil kurallarına bağlı kalınmak suretiyle farklı yorumlanabileceği ve bu farklı yorum sebebiyle kimsenin tekfir edilmemesi gerektiğini savunan Gazâlî, “Tevil varsa tekfir yoktur.” ilkesinin mezhepler arasındaki ihtilafın hudutlarını belirlemede temel bir kural olarak benimsenmesini önerir.²² Gazâlî'nin diğer başyapıt eserlerinden biri olan *el-İktisâd fi'l-i'tikâd* ise ismindeki ‘iktisâd/orta yol’a atıfla inanç hususunda filozofların ifradı ve Haşeviyye'nin tefridine karşı itidali önermek için kaleme alınmıştır.²³

Gazâlî, kendi döneminde daha çok itibar görmeye başlayan hilâf/cedel ilminin mezhepler arasındaki çatışmayı körükleyerek taassubun kökleşmesine sebebiyet verdiğini belirterek bu ilme karşı tepkilerini sert bir şekilde dile getirir. Gazâlî, sadece muhaliflerine karşı galebe çalmak ve böbürlenmek için uğraşan âlimleri “insan canavarları” diye tavsif eder ve onları özellikle avam/halk tabakasında taassubun kökleşmesine sebebiyet vermekle itham eder. Bu sebeple hilâf ilminden öldürücü zehirden kaçır gibi kaçmak gerektiğini vurgular.²⁴ Kötü âlimlerin afetleri olarak gördüğü taassubu ise bazı inançları kalplerde

¹⁶ Gazâlî, *Mizânü'l-amel* (Mısır: Dâru'l-Maârif, 1964), 406, 409.

¹⁷ Gazâlî, *el-Müinkizü mine'd-dalâl*, 578.

¹⁸ Gazâlî, *Mizânü'l-amel*, 409.

¹⁹ Gazâlî, *el-Müinkizü mine'd-Dalâl*, 579.

²⁰ Gazâlî, *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka*, *Mecmû'atü Resâil el-İmam (Resâilü'l-İmam) el-Gazâlî* içinde (Kahire: Mektebetü't-Tevfikiyye, ts.), 255.

²¹ Gazâlî, *Faysalü't-tefrika*, 266.

²² Gazâlî, *Faysalü't-tefrika*, 260.

²³ Osman Demir, “Gazzâlî ve Kelâm”, *Gazzâlî Konuşmaları*, haz., Cüneyd Kaya (İstanbul: Küre Yayınları, 2012), 236.

²⁴ Gazâlî, *İhyâü ulûmi'd-dîn*, 3/394.

kökleştiiren bir felaket olarak değerlendirir. Bu sebeple ümmet-i Muhammed'in kökünü kurutan bir hastalık olan ihtilaflardan sakınmak gerektiğinin altını çizer.²⁵

Gazâlî'nin İslâm kültürüne katkısı özel olarak bir mezhebin genel paradigması içinde kalmaktan ziyade bütün fikir akımlarının belirli bir usul ve metotla mezc edilerek İslâm'ın asli hüviyeti içerisinde neşvünema bulmasına imkân tanıyan özgürlükçü bir yaklaşım arz eder. Onun bu tutumu, kendisini bir mezhebin sınırlarına hapsedmek yerine disiplinler arası çalışmalarla, beşerî ve dinî bilimlerin tümüyle ilgilenerek İslâm düşüncesinin genel seyrini değiştirecek dinamik bir yapıyı ortaya koymasını sağlamıştır. Gazâlî'nin yaşadığı dönemde İslâm dünyası siyasi dağınıklığın yanında mezhepsel ihtilafların sebebiyet verdiği sosyal ve kültürel kaosu da had safhada olduğu bir dönemdir. Şîî, Mu'tezilî ve Sünnî grupların kıyasıya mücadelesinin yanında temel itikâdi meselelerde ittifak eden Hanbelilerle Şâfiî-Eş'arîler arasında da tekfir tartışmaları ayyuka çıkmış vaziyettedir. Gazâlî'nin sağduyulu mücadelesi ve tesis etmeye çalıştığı müsamaha anlayışı mezhepler arasındaki tekfir savaşının yerini karşılıklı diyalog ve entelektüel tartışmalara bırakmasına,²⁶ sonraki dönemlerde Müslümanların birlik ve beraberliklerine önemli katkılar sunmuştur.

1.1. Gazâlî'nin Eş'arîliği Üzerindeki Şüpheler

Gazâlî'nin İslâm'ın ibadet ve muamelelerinin tatbiki hususunda Şâfiî mezhebini takip ettiğine dair kanaat, inanç/akaid hususunda Eş'arîliğe bağlılığından çok daha belirgindir. Onun fıkıh üzerine yazdığı eserleri olan *el-Basît*, *el-Vasît* ve *el-Vecîz* Şâfiî mezhebinin klasikleri arasında yer aldığı gibi kendisinden sonra Şâfiî fıkının temel başvuru kaynağı haline gelmiştir. Özellikle Gazâlî sonrası Şâfiî fıkının *el-Vecîz* üzerinden gelişme sağladığı yönündeki kanaat²⁷ ve Gazâlî sonrası telif edilen Şâfiî fıkıh eserlerinde doğrudan veya dolaylı olarak *el-Vasît*'den faydalanmayan hiçbir eserin olmaması²⁸ onun Şâfiî fıkındaki otoritesini tespit açısından oldukça ikna edicidir. Kendisinden sonra yazılan Şâfiî tabakât eserlerinin çoğunda Gazâlî, Şâfiî fakihî olarak tanıtılır. Bununla beraber Gazâlî'nin bu eserlerinde mezhep taassubunda bulunmadığı gibi zaman zaman İmam Şâfiî'ye muhalefet ettiği görülmektedir.²⁹ Şâfiî mezhebinin görüşleri dışında Hanefî, Malikî ve Hanbelî mezhebinin görüşlerine de rahatlıkla yer veren Gazâlî, döneminde Sünnî mezheplerle kıyasıya siyasi ve fikri mücadele içinde olan Şîîlerin de görüşlerine cesaretle temas edebilmiştir.³⁰ Eş'arî-Şâfiî çizgisinde kaleme aldığı fıkıh usulü eseri *el-Müstasfâ* da da hocası Cüveynî'ye (öl. 478/1085), Eş'arî usulcü Bâkılânî'ye (öl. 403/1013) ve İmam Şâfiî'ye zaman zaman muhalefet ederek taklitten ve taassuptan uzak, kendi fikirlerine güvenen bir âlim olduğunu göstermiştir.

²⁵ Gazâlî, *İhyâü ulûmi'd-dîn*, 1/60; Osman Demir, "el-Menhûl' den İlcâm'a Gazâlî'ye Göre Kelâm İlimi ve Kelâmcılar" *Diyanet Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, 16/31 (2011/2), 15-16.

²⁶ Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular'da Mezhep Kavgaaları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 368.

²⁷ Bilal Aybakan, "el-Vecîz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 30 Ekim 2022).

²⁸ Bilal Aybakan, "el-Vasît", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 30 Ekim 2022); Gazâlî'nin önemli bir usûl meselesi olan nesh konusunda İmam Şâfiî'ye muhalefeti hakkında kapsamlı bir analiz için bk., Sahip Beroje, "Gazâlî'nin Nesh Meselesinde İmam Şâfiî'ye Muhalefeti", 900. Vefât Yılında İmam Gazzâlî, ed. İlyas Çelebi (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011), 187-210.

²⁹ Eric Ormsby, Gazâlî'nin sözde Şâfiî mezhebenden olmakla birlikte sık sık katı Şâfiîlikten sapmalar gösterdiğini dillendirir. Bk., Eric Ormsby, *Gazâlî: İslâm'ın Dirilişi*, çev., İsmail Hakkı Yılmaz (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2019), 21.

³⁰ Gazâlî, *el-Vasît fi'l-mezheb*, thk., Ahmed Mahmud İbrahim, Muhammed Mahmud Tâmir (Kahire: Dârü'l-İslâm, 1996), 1/271, 4/526.

Gazâlî'nin itikadi düşüncece Eş'arî geleneğe bağlılığı hususunda bazı şüpheler bulunmaktadır. Gazâlî'yi Eş'arîlikle ilişkilendiren ilk âlim katı Eş'arî savunucusu olan İbn Asâkir olmuştur. İbn Asâkir, *Tebyîn-i kezibi'l-müfterî* adlı eserinde Ebu'l-Haseni'l-Eş'arî'nin (öl. 324/935-36) taraftarlarını zikrettiği bölümde Gazâlî'nin biyografisini aktarmak suretiyle onu Eş'arî olarak göstermeye çalışır.³¹ Ancak İbn Asâkir, Dımaşk tarihi üzerine yazdığı *Târîhu medîneti Dımaşk* adlı eserinde ise yine uzun bir Gazâlî biyografisi aktarmakla beraber sadece Gazâlî'nin Şafîî fıkıhçısı olduğunu belirtir fakat Eş'arîliğinden bahsetmez.³² Bunun dışında klasik kaynaklarda Gazâlî'nin Eş'arîliğine vurgu yapan bir esere rastlanılmamaktadır. Modern dönemde ise onu Eş'arî kelâmcısı olarak tanıtan bazı eserler Eş'arî'den sonra Bâküllânî, Cüveynî ile beraber mezhebin üç önemli temsilcisinden biri olarak Gazâlî'yi göstermektedirler.³³ Modern araştırmacılardan bazıları ise ileri sürdükleri birtakım argümanlarla destekleyerek Gazâlî'nin Eş'arîliğine karşı çıkarlar. George Makdisi (öl. 2002), Gazâlî'nin Eş'arîliğinin 19. yüzyılın çalışmalarında İbn Asakir'in *Tebyînü kezibi'l-müfterî*'sindeki onun Eş'arî taraftarı olarak gösterilmesinden kaynaklı olduğunu belirtir. Makdisi, İ. Goldziher'in (öl. 1942) de Gazâlî'nin Eş'arî olduğundan şüphe duyduğunu belirterek Goldziher'den şu alıntılarını aktarır: Gazâlî, Eş'arî öğretinin takipçilerine şiddetli hücumlar yönelmiştir; onun dogmatik öğretilerinin çoğu Eş'arîlikle tam anlamıyla uyuşmamaktadır.³⁴ Makdisi, Gazâlî'nin Bağdat Nizamiye Medresesi'ne "Şafîî fakih" sıfatıyla atandığını, Bağdat Nizamiye Medresesi'nin vakıf senedinde ise buraya atanacak hocanın sadece Şafîî olmasının şart koşulduğunu³⁵ belirterek Gazâlî'nin Şafîî fakihî olmasına rağmen Eş'arî mütekellim olmadığını savunur. Onun Eş'arî olduğunun tek karinesinin *el-İktisâd fi'l-îtikad* adlı eserinin olduğunu belirten Makdisi, bu eserin de Gazâlî'nin sahip olduğu akideyi temsil etmediğini belirtir. Makdisi, Gazâlî'nin kelâma hücumundan onun Eş'arî olamayacağı sonucuna varmaya çalışır. Diğer yandan *İhyâ'* da Gazâlî'nin İmam Şafîî'yi yirmiden fazla ve diğer bazı gelenekçi fakihleri birçok defa zikretmesine rağmen Eş'arilerden hiç bahsetmemesini de buna dair önemli bir tez olarak sunar. Klasik dönemin Eş'arî âlimlerinden Sübkî'nin (öl. 771/1370) *Tabakât*'ındaki Gazâlî biyografisinin üstü örtülü bir şekilde Gazâlî karşıtlığı taşıdığını belirten Makdisi, müfrit Hanbelî İbn Teymiye'nin (öl. 728/1328) de Gazâlî'yi eleştirmesine rağmen bazen sırf onun Eş'arî karşıtlığını Hanbeliler lehine desteklediğini belirtir.³⁶

Richard M. Frank da her ne kadar Makdisi kadar olmasa da Gazâlî'nin Eş'arîlikle ilişkisini zayıf görmektedir. M. Frank, Gazâlî'nin her ne kadar formel olarak Eş'arî mezhebine bağlı olsa da geleneksel mezhep görüşlerini kendi öğretileri olarak Eş'arî mezhebinin geleneksel öğretileriyle esaslı bir şekilde uyuşmadığını söylemektedir. M. Frank, Gazâlî'nin Eş'arîlikle bağlantısının ikincil bir değerinin olduğunu ve yazdıklarının toptan değerlendirildiğinde Eş'arîlik bağlantısının zayıf kalacağını belirtmektedir.³⁷

³¹ İbn Asâkir, *Tebyîn-i kezibi'l-müfterî*, 291-306.

³² İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, thk., Ömer b. Çarâme el-Umrî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 55/200-204.

³³ Abdülemir el-A'sam, *el-Feylosafü'l-Gazzâlî* (Kahire: Dâru Gabâ, 1998), 29.

³⁴ George Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, çev., Hasan Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 134-135.

³⁵ Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, 136.

³⁶ Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, 139-142.

³⁷ Richard M. Frank, *Al-Ghazâlî and The Ash'arite School* (Durham and London: Duke University Press, 1994), 87.

2. Gazâlî'nin Şiilere Etkisi

Gazâlî'nin İslâm'ı ihya mücadelesi iki temel paradigma üzerine kuruludur. Bu paradigmanın ilk aşaması İslâm itikadı açısından zararlı olarak görülen fikirlerin imha edilmesidir. İmha edilmesi gereken düşüncelerin başında da Şîî-İsmâilî anlayış bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Gazâlî'nin Şiîliğin özellikle İsmâilî-Bâtınî yorumu ile çok aktif ve sürekli bir etkileşimi bulunmaktadır. Ancak bu etkileşimin gerek Gazâlî gerekse İsmâilîler açısından pozitif sonuçlarının olduğu düşünülemez. İsmâilî düşünce Sünnî düşüncüyü siyaseten ve fikren imha etmeyi planlamış ancak Gazâlî bu planın fikrî-felsefi boyutunun başarılı olmasını engellemeyi başarmıştır. Her ne kadar Gazâlî'nin İsmâilî düşüncenin felsefi arka planını teşekkül ettiren İhvân-ı Safâ'dan etkilendiğine dair bazı iddialar varsa da İsmâilîlerin Gazâlî'nin fikirlerinden etkilendiğine dair bir ipucuna rastlanılmamaktadır. Gazâlî'nin İsmâilî-Bâtınîlere karşı yürüttüğü bu etkin fikrî mücadele sonucunda Şîî-İsmâilîliğin İslâm dünyasındaki etkinliğinin belirgin bir şekilde azaldığı görülmüştür.³⁸

İslâm düşüncesinin farklı fırkalar tarafından üretilerek anlamlandırılan kültürel birikime etki etmesi konusunda Gazâlî en dikkat çeken düşünürdür. O, Sünnî düşüncüyü neredeyse bütün yönleriyle kuşatan bir tesire sahip olmakla beraber Şîî-İmâmîyye-İsnââşeriyye İslâm anlayışında da etkileri görülen bir âlimdir. Gazâlî'nin Şîî düşüncenin bazı yorumlarından etkilendiği yönünde birtakım iddialar gündeme getirmiş olsa da onun Şiileri etkilediğine dair argümanlar çok daha nettir.

17. yüzyılda Şîî İslâm dünyasının en ünlü düşünürlerinden biri olan sûfî meşrepli Şîî-İsnââşeriyye âlimlerden Feyz-i Kâşânî, (öl. 1090/1679) Gazâlî'den en fazla etkilenen Şîî düşünürdür. Onun vahiy/şeriat, keşf/tarikat ve aklî istidlâl/felsefenin aynı hakikati ifade ettiği yönündeki görüşü ve ruhânileşmiş bir ahlaki esas aldığı eserlerindeki fikirleri Gazâlî'den izler taşımaktadır. Kâşânî'nin *el-Mahecetü'l-beyzâ fi tehzîbî'l-İhyâ* adlı eseri adeta Gazâlî'nin *İhyâ's*ının Şîî formudur. Bu eserinde Kâşânî, Gazâlî'nin metodunu neredeyse birebir takip etmiş sadece Sünnî kaynaklardaki hadisler yerine Şîî eserlerdeki rivayetleri kullanmıştır.³⁹ Gazâlî gibi velûd bir düşünür olan Kâşânî'nin eserlerinin Şîî toplumunda oldukça revaçta olması, bireysel ve toplumsal öğretilerinin dikkate alınması ve hayat hikayesindeki Gazâlî'ye benzerlikler onun Gazâlî'den fazlasıyla etkilendiğini göstermektedir. Ayrıca Feyz-i Kâşânî'nin, bir bakıma kendi hal tercümesi olan *el-İnsâf fi beyânî'l-hak ve'l-i'tisâf* adlı eseri de Gazâlî'nin *el-Münküzü mine'd-dalâl*'inin bir taklidi olarak değerlendirilmiştir.⁴⁰ Kaşânî'nin Gazâlî'yi iştiaqla takip etmesi sebebiyle ona "Şiilerin Gazâlîsi" denilmiştir.⁴¹

Modern dönemin en etkili düşünürlerinden biri olarak gösterilen İranlı Şîî mütefekkir Abdülkerim Suruş sık sık Kaşânî'nin eserlerine atıflarda bulunarak Gazâlî ve Kaşânî'nin modern İslâm düşüncesine etkilerini ortaya koymaya çalışır. Suruş'un irfanî öğretiler hususunda kendisinden etkilendiği âlimlerden biri de Gazâlî'dir.⁴² Gerek Kaşânî'de olduğu gibi Gazâlî'ye teşebbüh olgusu gerek Suruş'un Gazâlî'den etkilenmesi Şiilerin

³⁸ Fazlurrahman, *İslâm*, çev., Mehmet Dağ, Mehmet Aydın (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 52.

³⁹ Seyyid Hüseyin Nasr, "İsfahan Okulu", çev., Mustafa Armağan, *İslâm Düşünce Tarihi*, haz., Mian M. Şerif (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 2/174-175.

⁴⁰ Hamid Algar, "Feyz-i Kâşânî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 520.

⁴¹ Seyyid Hüseyin Nasr, "İsfahan Okulu", 175.

⁴² İbrahim Musa, *Gazzâlî ve İmgelem Poetikası*, 385; Ebuzer Dişkaya, "Abdülkerim Suruş", *İslâm Düşünce Atlası*, ed. Halil İbrahim Üçer (İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 3/1318.

Gazâlî'yi ne kadar çok benimsediklerinin ve Şîiler üzerinde de Gazâlî'nin etkilerini göstermesi açısından kayda değer örneklerdir.

3. Gazâlî'nin Şîilikle İrtibatlandırılması

Gazâlî ömrünün sonlarına doğru hasımları tarafından bazı ithamlara maruz kalmıştır. Muhalifleri onu mülhitlikle suçlamış⁴³; dönemin Endülüslü âlimlerden İbn Tumert (öl. 524/1126) tarafından da İhvân-ı Safâ takipçisi ve Bâtınî olmakla itham edilmiştir. Bu ithamlarda Gazâlî'ye atfedilen "mülhid", "İhvân-ı Safâ taraftarı" ve "Bâtınî" gibi vasıflar o dönemde Şîi-İsmâilî-Bâtınîliğe tekabül eden kavramlar olarak kullanılmaktadır.⁴⁴ Hatta Gazâlî'nin *el-Müncikzû mine'd-dalâl* adlı otobiyografisini kendisine karşı yürütülen bir kampanya sırasında Şîi-İsmâilî bir filozof olduğu şeklindeki suçlamaları boşa çıkarmak için yazdığı yorumu yapılmıştır.⁴⁵ Bazı Sünnî ulema tarafından yapılan bu ithamlar dönemim mezhep kavgalarından kaynaklanan aşırılıkların birer tezahürüdür; yoksa külliyyen Gazâlî'yi Sünnî düşüncenin dışına atmak olarak yorumlanamaz. Dönemin kültürel ve siyasi atmosferindeki hareketlilik göz önüne alındığında Gazâlî gibi etkin bir âlimin gerek kıskançlık gerek muhalefet sebepleriyle bu tür ithamlara maruz kalması günün şartlarından kaynaklanan olağan hallerdendir.

Gazâlî'nin mezhebi kimliği ile ilgili en çarpıcı yorum bazı Şîi düşünürler tarafından Şîiliğe nispet edilmeye çalışılması sonucunda onun Şîiler tarafından sahiplenilmesi olmuştur. Gazâlî'nin hakikati keşfetme mücadelesinde en mesafeli durduğu mezhep Şîiliktir; hatta İsmâilîler/Bâtınîler onun eleştiri oklarına en çok hedef olan fırkadır. Bâtınîleri İslâm dairesinin tamamen dışında tutan Gazâlî, onları İslâm'ı yıkmaya çalışan sapkın bir zümre olarak görür.⁴⁶ Buna rağmen Şîilerin gerek İmâmiyye-İsnâaşeriyye gerek İsmâiliyye koluna mensup bazı âlimleri Gazâlî'yi Şîi olarak göstermeye çalışmışlardır. Şîi âlim Şüşterî (öl. 1019/1610); bazı Şîi âlimleri, râvîleri, İmâmiyye'ye mensup meşhur sultan ve emirleri, mutasavvıf ve şairleri tanıttığı *Mecâlisü'l-mü'minîn*⁴⁷ adlı eserine Gazâlî'yi de almıştır. Gazâlî'nin hayatının başlarında ehli dalâlin ileri gelenleri ile kurduğu dostluktan dolayı hidayetden uzak olduğunu, sonra hakikati bularak Şîiliğe yöneldiğini iddia eden Şüşterî, Şîi meşâyihın: "Gazâlî bizdendir." dediklerini aktarır. Şüşterî, Gazâlî'yi Şîi göstermek için bazı hikayeler aktarmayı da ihmal etmez. Gazâlî'nin talebelerinden Muhammed İbn Ebi'l-Kâsım, (öl. ?) *el-Muhâkemât* adlı eserinde Gazâlî'nin hac yolunda Şerîf el-Murtazâ'nın (öl. 435/1044) hizmetinde bulunduğunu nakleder. Bu buluşmada el-Murtazâ'ya İmâmiyye mezhebi hakkında bazı şüphelerini soran Gazâlî, ondan tatmin edici cevaplar alınca İmâmiyye mezhebine katılmıştır. Ancak diğer bir İmâmiyye mensubu âlim Ebû Abdullah b. Mekkî (öl. 786/1385) böyle bir buluşmanın olamayacağını zira Gazâlî doğmadan Şerîf el-Murtezâ'nın öldüğünü belirtir. Buna rağmen Şüşterî bu hadisenin vukuunda şüphe etmek istemez ve Gazâlî'nin talebesi İbn Ebi'l-Kâsım'ın isimlerde yanıldığını söyleyerek Gazâlî'nin hac yolunda karşılaştığı İmâmiyye mensubu zâtın, Şerîf el-Murtazâ'dan sonra

⁴³ Gazâlî, *Fezâilü'l-enâm*, 31.

⁴⁴ Garden, *İslâm'ın İlk Müceddidi*, 218-219. Benzer ithamlar İbn Teymiyye ve İbnü'l-Cevzî tarafından da yapılmıştır. Bk., İbn Teymiyye, *Buğyetü'l-mürtâd fi'r-redd ale'l-mütefelsife ve'l-Karâmita ve'l- Bâtıniyye* (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2001), 199, 216; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2001), 149.

⁴⁵ Garden, *İslâm'ın İlk Müceddidi*, 12.

⁴⁶ Gazâlî, *Fedâihü'l-Bâtıniyye*, nşr., Muhammed Ali el-Kutb (Beyrut: el-Mektebetü'l- Asriyye, 2009), 26.

⁴⁷ Ahmet Özel, "Şüşterî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/278.

İmâmîlerin başına geçen Ebû Muhammed b. el-Mîr Razıyyüddîn (öl. ?) olabileceğini savunur.⁴⁸

Şüşterî, Gazâlî'yi Şîliğe nispet etmek için Gazâlî'nin *el-İktisâd fi'l-i'tikâd* adlı eserindeki imamet meselesi ile ilgili bazı görüşlerini onun Şîi taraftarlığına yorar.⁴⁹ Aynı şekilde *el-Kıstâsü'l-müstakîm* adlı eserinde kıyası reddettiğini,⁵⁰ *Minhâcü'l-âbidîn*'de ise imamet konusunda ihtiyar/seçim ve tevfiz/yetkilendirmeyi kabul etmediğini⁵¹ iddia ederek onu Şîliğe nispet etmeye çalışır. Şüşterî'nin iddiasına göre Gazâlî'nin, *Sırru'l-âlemîn* adlı eserinde ilk üç halifenin dinden çıktıklarını/irtidat ettikleri açıkladığını iddia eder.⁵² Bu iddiasını *Sırru'l-âlemîn*'den bir pasaj⁵³ aktararak ispatlamaya çalışan Şüşterî, her ne kadar bazı Sünnî âlimlerin *Sırru'l-âlemîn/es-Sırru'l-meknûn* ve *el-Madnûnu bih alâ gayri ehlih* adlı eserlerin Gazâlî'ye ait olmadıklarını iddia etmiş olsalar da birçok önemli Sünnî âlimin ise bu eserlerin ona aidiyetini kabul ettiklerini söyler. Fakat bu bağlamda bu eserlerin Gazâlî'ye ait olduğunu söylediklerini iddia ettiği Gazâlî'den önce yaşamış Ebû Hanife, Şafiî, el-Cüveynî gibi âlimleri zikretmek suretiyle önemli anakronik bir hataya düşer.⁵⁴ Zira bu âlimlerin hepsi Gazâlî'den önce yaşamışlardır.

⁴⁸ Şüşterî, *Mecâlisü'l-mü'minîn*, (b.y: (b.y.:) Dâru Hişâm, ts.), 3/162-163. Modern dönem Şîi düşünürlerden ve İran'da merci-i taklit olarak görülen Şirâzî ailesine mensup Ayetullah Sadık Şirâzî Şüşterî'nin aktardığı bu hikâyeye itimat ederek Gazâlî'nin Şîliği benimsediğini iddia eder. O, <http://www.alshirazi.com> isimli internet sitesinde “Teşeyyu'u'l-Gazâlî ve nefyuhû” başlıklı bir makalesinde Gazâlî'nin hayatının evvelki evresi olan Bağdat'tan ayrılmadan önceki zamanlarında her ne kadar Sünnî düşüncüyü savunmuş olsa da Bağdat'ı terk ederken Şerif el-Murtazâ ile görüştüğü esnada el-Murtazâ'nın imametle ilgili ikna edici delilleri karşısında suskun kalmak zorunda kaldığını ve Şîi düşüncüyü benimsediğini aktarır. Gazâlî'nin daha sonra *Sırru'l-âlemîn* adlı eserini telif ettiğini ve bu eserinde Şîi imamet teorisini savunduğunu belirten Sâdık Şirâzî, bu eserin Gazâlî'ye ait olduğunu vesikalandırmak için bazı âlimleri zikretmeyi de ihmal etmez. Ancak gerek Şüşterî'nin gerek Sâdık Şirâzî'nin iddia ettikleri Gazâlî'nin Şerif el-Murtazâ ile buluşmasına dair hiçbir kaynak bulunmamaktadır. Bk., Ayetullah Sadık Şirâzî, “Teşeyyu'u'l-Gazâlî ve nefyuhû”, <http://www.alshirazi.com/world/article/2016/099>. (Erişim 19 Nisan 2023).

⁴⁹ Şüşterî, *el-İktisâd*'tan aktardığı bir pasajda Gazâlî'nin imamet konusunda doğru olanı izhar etmeye kudretinin yetmediğini bu sebeple mutad olan cumhurun yolunu terk edemediğini ve bu konuda bazı taassuplukların olduğunu söylediğini aktarır. Bk., Şüşterî, *Mecâlisü'l-mü'minîn*, 164. Ancak Gazâlî'nin ilgili eserine baktığımızda Şüşterî'nin iddia ettiği gibi Gazâlî'nin “Bu konuda yani imamet konusunda doğru olanı ifade etmeye gücüm yetmiyor.” şeklinde bir ifadesi olmadığı gibi Gazâlî'nin cumhurun yolunu terk etmediğini ifade etmesi imamet konusunda Şîi düşüncüyü doğru bulduğunu ima etmek için değildir. İmamet meselesi itikâdi bir mesele değil ancak cumhur bu meseleyi kelâm kaynaklarının sonunda zikrettikleri için ben de alışkanlık haline gelen durumu takip ettim demek istemektedir. Bk., Gazâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, nşr. ve trc., Osman Demir (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 190.

⁵⁰ Şüşterî, *Mecâlisü'l-mü'minîn*, 164. Gazâlî, *el-Kıstâsü'l-müstakîm*'de re'y ve kıyas میزانunun şeytan میزانı olduğuna dair bir cümle kullanmaktadır, bk., Gazâlî, *el-Kıstâsü'l-müstakîm*, yayına haz., İbrahim Çapak (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016), 45. Ancak Gazâlî'nin bu ifadesinin kıyası reddettiği anlamına gelmediği eserin bütününden pekâlâ anlaşılmalıdır.

⁵¹ Şüşterî, *Mecâlisü'l-mü'minîn*, 3/166. Gazâlî'nin *Minhâcü'l-âbidîn* adlı eserini incelediğimizde Şüşterî'nin ilgili pasajı bağlamından kopararak imametnin tespiti konusuyla ilişkilendirdiğini görmekteyiz. Gazâlî burada rızkın temini konusunda kulun işlerini Allah'a havale/tevfiz etmesinden bahsetmektedir; imametle hiçbir ilgisi yoktur. Bk., Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn ilâ cenneti Rabbi'l-âlemîn* (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2006), 188.

⁵² Şüşterî, *Mecâlisü'l-mü'minîn*, 3/168.

⁵³ Şüşterî'nin Gazâlî'ye nispet ettiği eserin ilgili pasajında Gazâlî, ilk dört halifenin aralarında geçen Hz. Ali'nin velayeti ile ilgili Gâdir-i Hüme rivayetini ve imamet hususundaki tayin ve nas iddialarını aktarır. Fakat ilk üç halifenin irtidadi ile ilgili herhangi bir cümle sarf etmez. Bu pasaj objektif olarak değerlendirildiğinde burada ilk üç halifeye karşı bir ithamın olduğu doğrudur. Bk., Gazâlî, *Sırru'l-âlemîn*, *Mecmû'atü resâil el-imam el-Gazâlî* içinde (Kahire: Mektebetü't-Tevfikîyye, ts.), 483. Zaten bu pasajın Sünnî hilafet/imamet düşüncesi açısından sorunlu olduğundan olsa gerek ki eseri Türkçe'ye tercüme eden kişi bu kısmı tercüme etmeden atlamıştır. İmam Gazâlî, *Âlemlerin sırrı*, çev., Naim Erdoğan (İstanbul: Hisar Yayınları, trz.), 21.

⁵⁴ Şüşterî, *Mecâlisü'l-mü'minîn*, 171.

Diğer yandan *Sırru'l-âlemîn* adlı eserin Gazâlî'ye aidiyeti ise şüphelidir. Özellikle modern dönemde Gazâlî'nin eserleri üzerine yapılan çalışmalarda bu eserin ona ait olmadığı hususu nerdeyse kesinlik kazanmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla eserin Gazâlî'ye aidiyeti hususunda ilk şüpheyi Zehebî (öl. 748/1348) zikretmiştir. Zehebî, Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 654/1256) *Riyâzü'l-efhâm* adlı eserine dayanarak Gazâlî'ye nispet edilen *Sırru'l-âlemîn*'deki Gazâlî'nin Şiîleri desteklediğini ima eden pasajı aktarır ve ondan böyle bir şeyin sadır olamayacağına kanaat getirerek eserin ona ait olmadığını belirtir.⁵⁵ Daha sonraki dönemlerde de farklı düşünürler tarafından bu eserin Gazâlî'ye ait olamayacağı defaatle beyan edilmiştir. Son olarak Abdurrahman Bedevî (öl. 2002) Gazâlî'nin eserleri üzerine kaleme aldığı *Müellefâtü'l-Gazâlî*'sinde her ne kadar bu eseri Gazâlî'ye ait eserler arasında zikretse de⁵⁶ ileriki sahifelerde tekrar *Sırru'l-âlemîn* üzerine bir tartışma ortaya atarak Gazâlî'nin eserleri üzerinde inceleme yapan birçok şarkiyatçı ve İslâm âlimlerinden eserin ona ait olmadığını söyleyenlerin beyanlarını zikreder.⁵⁷ Bedevî, eserin içindeki bazı tutarsızlıkları da delil göstererek "Kesin olanın bu eserin Gazâlî'ye ait olmadığıdır." diyerek tartışmayı bitirir.⁵⁸ Bu eserin İsmâilî-Bâtınî olan Şiîler tarafından Gazâlî'ye isnat edildiğini söyleyenler de bulunmaktadır.⁵⁹

Sırru'l-âlemîn üzerinden Gazâlî'yi sahiplenmeye çalışan başka Şiî düşünürler de bulunmaktadır. Feyz-i Kâşânî, Gazâlî'nin her ne kadar eserlerini telif ettiği ilk dönemlerinde Şiîliği benimsememiş olsa da ahir ömründe Şiîliğe intisap ettiğini, bunu da *Sırru'l-âlemîn* adlı eserinde izhar ettiğini iddia eder.⁶⁰ Şiî edip, şair ve âlimlerin Arap edebiyatına yaptıkları katkıları tanıttığı *ez-Zerî'a* adlı eseriyle meşhur olan muasır Şiî düşünür Aga Büzürg-i Tahrânî de (öl. 1970) *Sırru'l-âlemîn*'i Gazâlî'nin Şiî bir telifi olarak tanıtır.⁶¹ Bazı Şiî müellifler de telif ettikleri bazı eserleri Gazâlî'ye atfetmişlerdir.⁶² Muasır Şiî düşünür Seyyid Kemal Haydari de Gazâlî'nin ömrünün sonuna doğru Şiîliğe intisap ettiğini, günümüz Şiî ekâbirinin onu bu sebeple rahmetle yad ettiklerini sitayişle anlatır.⁶³ Diğer yandan Gazâlî'nin asla Şiî olmadığını söyleyen Şiî düşünürler de bulunmaktadır. Son dönem İranlı Şiî âlim Seyyid Ali Asgar el-Cebelkî (öl. 1895) Şuşterî'nin Gazâlî'nin Şiîliği ile ilgili iddialarını aktardıktan sonra bunların bir takım uydurma ve hayal ürünü safsatalar olduğunu, onun mutaassıp bir Sünnî olduğunu söylemektedir.⁶⁴

⁵⁵ Zehebî, *Sıyuru a'lâmü'n-nübelâ* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2006), 14/270; Sıbt İbnü'l-Cevzî ise diğer bir eserinde *Sırru'l-âlemîn*'i Gazâlî'nin eseri olarak zikreder. Bk., Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretü'l-havâssü'l-eimme*, thk., Âmir en-Neccâr (Mısır: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2008), 299, 425.

⁵⁶ Abdurrahman Bedevî, *Müellefâtü'l-Gazâlî* (Kuveyt: Vekâletü'l-Matbûât, 1977), 225.

⁵⁷ Bedevî, *Müellefâtü'l-Gazâlî*, 271.

⁵⁸ Bedevî, *Müellefâtü'l-Gazâlî*, 272. Eserin Gazâlî'ye ait olmadığına dair diğer bir analiz için bk., Meşhed el-Allah, *Kütübü'l-İmâmî'l-Gazâlî es-sâbitü minhe ve'l-menhül* (b.y: y.y, (y.y.) t.s (ts.)), 40-43.

⁵⁹ Ahmed Muhammed Şâkir (İslâm'l-Eşbal), "Elma'zûratü ile gayri musannifihê" *Mecallatü menâr* (Haziran, 1916), 19/120.

⁶⁰ Feyz-i Kâşânî, *el-Mahceccetü'l-beyzâ fi tehzi'bi'l-İhyâ*, nşr, Ali Ekber el-Gaffârî (Tahrân: Mektebetü's-Saduk, 1339), 1/2.

⁶¹ Aga Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zerî'a, ilâ tasânifi'ş-Şî'a* (Beirut: Dâru'l-Edvâ, 1983), 12:167.

⁶² Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *Muhtaşaru't-tuhfeti'l-İsnâ'aşeriyye*, çev. Gulâm Muhyiddin b. Ömer el-Eslemî (İstanbul: Işık Kitabevi, 1979), 33; Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm* (Dâru'l-Kütübî'l-Arabi, 1933), 276; Şerefettin Yalıtaya, "İslâm'da İlk Fikrî Hareketler ve Dinî Mezhepler", *DİFM* (1930), 14/22; Yalıtaya, (ö. 1947) mezkûr makalesinde Şiîlerin *Sırru'l-âlemîn* adlı bir eseri Gazâlî'ye atfettiklerini zikretmektedir. A. Emîn (ö. 1954) ve Ş. Yalıtaya'nın bahsettiği eserin *Sırru'l-âlemîn* olduğunu Şiî âlim Muhsin el-Emîn (ö. 1952) *A'yânü'ş-Şî'a* adlı eserinde beyan etmektedir. Muhsin el-Emîn, Şiîler tarafından Gazâlî'ye kitap isnat edildiği fikrine şiddetle karşı çıkar. Belki iki farklı Gazâlî olabileceğini; birinin meşhur *İhyâ* müellif Gazâlî diğeri ise *Sırru'l-âlemîn* yazarı Gazâlî olduğunu tahmin eder. Bk., Muhsin el-Emîn, *A'yânü'ş-Şî'a* (Beirut: Dâru't-Ta'âruf, 1983), 1:55.

⁶³ Seyyid Kemal Haydari, "Hel Teşeyye'a el-Gazâlîyyü fi Uhrayâti Hayatihi", *YouTube*, (Erişim 17 Aralık 2022).

⁶⁴ Seyyid Ali Asgar el-Cebelkî, *Tarâfü'l-makâl fi ma'rifeti tabakâti'r-ricâl*, thk., Seyyid Mehdi er-Ricâl (Kum:

4. Gazâlî'nin Şîî İsmâîlîler Tarafından Sahiplenilmesi

Gazâlî'nin İslâm'ı ihya mücadelesinde imha etmeyi planladığı akım İsmâîlî-Bâtınîler olmuştur. Ona göre İsmâîlîler/Bâtınîler, İslâm dininin temel referansı olan ilahî vahyi metotsuz bir şekilde kendi siyasi amaçları uğrunda tevil ederek asli hedefinden tamamen sapılarak çarpıtmışlardır. Mezhep taassubuna aşırı karşı olan Gazâlî'ye göre Bâtınîler, diğer geleneklerde olduğu gibi akla, bağımsız hükme ve tasavvufi keşfe dayanmayan sadece yetkili makam/imam tarafından bildirilen hükme boyun eğen “kölece kabullenme”nin, en süfli anlamda taklidin uşaklarıdır.⁶⁵ Bu sebeple Gazâlî İsmâîlîlerin en şedit entelektüel düşmanıdır. Hatta Gazâlî hakkında “İsmâîlîlik meselesiyle kafayı bozmuş bir Sünnî” ifadesini kullanmışlardır.⁶⁶ Gazâlî ile İsmâîlîler arasındaki bu keskin tezat Gazâlî tarafından net bir şekilde ortaya konmuş ve Gazâlî açık bir şekilde İsmâîlîleri İslâm düşmanı olarak ilan etmiştir.⁶⁷ Gazâlî İsmâîlîlik düşmanlığını hayatı boyunca sürdürmüş İsmâîlî-Bâtınî karşıtı bir dizi reddiye kaleme almıştır.⁶⁸ Gazâlî'nin yaşadığı dönemde Gazâlî'nin bu ithamlarına Bâtınîlerden hiçbir cevap verilmemiştir. Gazâlî'den yaklaşık bir asır sonra Yemen'deki Musta'î İsmâîlîlerin baş dâisi Ali b. Velîd (öl. 611/1215) tarafından *Dâmiğu'l-bâtıl ve hatfü'l-münâdil* başlıklı bir reddiye yazılmıştır. Ali b. Velîd bu reddiyesinde Gazâlî'ye son derece sert ve kaba bir üslupla mukabelede bulunarak onu mühlid/dinsiz, sapık, hakka karşı direnen bir şeytan gibi aşağılayıcı ifadelerle tezyif etmiştir.⁶⁹ Anladığımız kadarıyla Gazâlî'nin İsmâîlîlerle yaptığı fikrî münakaşa ve mücadelede karşılıklı son derece hasmane bir tutumun olduğu dikkat çekmektedir.

Modern dönemde İsmâîlîlik üzerine gerek oryantalistler tarafından gerekse İsmâîlî düşünürler tarafından birçok eser kaleme alındığı gibi klasik İsmâîlî külliyât da gün yüzüne çıkarılmaya başlanmıştır. Bu çalışmalarda genelde Gazâlî'nin İsmâîlî muhalefeti ortaya konduğu gibi Gazâlî'nin İsmâîlî karşıtı tezleri birer “kara efsane” olarak değerlendirilmiştir.⁷⁰ Ancak kendisi de bir Nizârî-İsmâîlî aileye mensup olan Suriyeli muasır düşünür Ârif Tâmir (öl. 1998) Gazâlî'nin mezhebî kimliği hakkında anakronik bir yorum ortaya koyarak onu İsmâîlî bir kimliğe büründürmeye çalışır. Arif Tâmir, Gazâlî'nin hayatında aslında çok da ehemmiyet arz etmeyecek kapalı hususlar üzerinden bir takım sezgisel çıkarımlar yaparak onu bir şekilde İsmâîlîlerle irtibatlandırmaya çaba harcar. Gazâlî'nin babası hakkında tarihi kaynakların detaylı bir bilgi vermediğini söyleyen Tâmir, Gazâlî'nin babasının iplikçi olmasından başka bir şey bilmememizin bir sebebinin olması gerekliliğine inanır ve Gazâlî'nin babasının iki evladını emanet ettiği sûfî dostunun da kim olduğunun bilinmemesinin sebebinin sorgular.⁷¹ Bu kapalılıkları ifşa

Mektebetü'l-Mar'âşî, 1410), 2/458-460.

⁶⁵ Ormsby, *Gazâlî: İslâm'ın Dirilişi*, 150.

⁶⁶ Henri Laoust, *İslâm'da Ayrılkçı Görüşler*, çev., Ethem Ruhi Fıçlalı, Sabri Hizmetli (İstanbul: Pınar Yayınları, 2017), 287.

⁶⁷ Gazâlî, *Fedâihu'l-Bâtınıyye*, 43.

⁶⁸ Gazâlî'nin Bâtınîlere karşı yazdığı eserlere hakkında toplu bir inceleme için bk., Ramazan Gündüz, “Gazâlî'nin Bâtınîlere Karşı Yazdığı Eserler Üzerine Bir İnceleme”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 6 (2020), 83-100.

⁶⁹ Ali b. Velîd, *Dâmiğu'l-bâtıl ve hatfü'l-münâdil*, thk, Mustafa Galib (Beirut: Müessesetü İzzeddin, 1982), 1/33.

⁷⁰ Farhad Daftary, *İsmâîlî Literatüre* (London: İb. Tauris publishers, 2004), 88.

⁷¹ Gazâlî ve kardeşinin himayesine teslim edildikleri bu sûfî dost hakkında tarih kaynakları suskun olmakla beraber modern araştırmalarda bu şahsın Yusuf en-Nessâc olduğuna dair anekdotlar yer almaktadır. Bk., İ. Ağâh Çubukçu, “Gazzâlî ve Felsefe”, *Bellekten*, 50/198 (Aralık 1986), 621. Ali Muhammed Sallâbî ise bu zatın Gazâlî'nin ilk hocası olduğunu ifade eder. Bk., Ali Muhammed Sallâbî, *Devletü's-Selâcika* (Kahire: Müessesetü İkra', 2006), 358. Frank Griffel ise bu sûfnin Gazâlî'nin gençliğine tesir eden Ebû Ali el-Fârmedî (öl. 1084) olabileceğinden bahseder. Frank Griffel, *Gazâlî'nin Felsefî Kelâmı*, çev, İbrahim Halil Üçer, Muhammed Fatih Kılıç (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012),

etmeye çalışan Tâmir, Gazâlî'nin babasının gizli bir İsmâilî olduğunu iddia eder ve onun sûflilik kisvesi altında inancını gizlemek için takiye yaptığını belirtir.⁷² Gazâlî'nin ilk eğitimi aldığı kişiler hakkında da bir takım gizemlerin olduğunu belirten Tâmir, Gazâlî'nin ilk eğitimi aldığı hocalarından Ahmed er-Razekânî⁷³ ve Ebû Nasr el-İsmâilî/Ebul-Kâsım el-İsmâilî⁷⁴ (öl. 477/1084-85) hakkında tarih ve biyografi kaynaklarının suskun kaldıkları belirterek Ebû Nasr el-İsmâilî/Ebul-Kâsım el-İsmâilî'nin meşhur bir İsmâilî dâisi olduğunu belirtir ve ismini de İsmâil bin Sa'de şeklinde zikreder.⁷⁵ Gazâlî'nin İsmâil bin Sa'de'den ders aldığını sadece Sübkî'nin (öl. 771/1370) zikrettiğini belirten Tâmir, diğer Sünnî tarihçilerin Gazâlî'nin biyografisini sunarken bu ismi kasıtlı bir şekilde -İsmâilî propagandası kaygısıyla- zikretmediklerini belirtir.⁷⁶

Tâmir'in, er-Razekânî hakkında tarih kaynaklarında bir bilgi bulunmadığını iddia etmesi kısmen doğru olsa da Ebû Nasr el-İsmâilî/ Ebu'l-Kâsım el-İsmâilî hakkında Sadece Sübkî'de⁷⁷ bilgi olduğunu ve onun bir İsmâilî dâisi olduğunu iddia etmesi tamamen tarihî bilgileri çarpıttığını göstermektedir. Ebu'l-Kâsım el-İsmâilî hakkında Sübkî'den başka ve Sübkî'den daha önce yaşayan âlimlerin eserlerinde bir yığın bilgi bulunmaktadır. Bu kaynakların hiç birisinde Ebul-Kâsım el-İsmâilî'nin İsmâilîliği hakkında en ufak bir bilgi bulunmamaktadır. Ebul-Kâsım el-İsmâilî'nin çağdaşı sayılabilecek bir tarih aralığında yaşayan ve Gazâlî'nin de arkadaşlarından Abdülgâfir el-Fârîsî (öl. 529/1134) *Târihi Nisâbûr* adlı eserinde el-İsmâilî hakkında geniş bilgiler sunmaktadır. Cürçân'ın nüfuz sahibi âlimlerinden biri olan Ebul-Kâsım el-İsmâilî, Nisabur'daki Nizamiye Medresesi'nde imlâ/hadis yazdırma meclisleri düzenleyen, hadis rivayet eden ve kendisinden hadis rivayet edilen dirayetli ve güvenilir bir hadis âlimidir. O, ulema nezdinde kabul görmüş, devlet ricalinin de itibar ettiği bir kişidir.⁷⁸ O, İbn Adî'nin (öl. 365/976) zayıf râvilerden bahseden *el-Kâmil* adlı eseri de rivayet etmiştir.⁷⁹ Muhtemeldir ki, Tâmir sırf ismindeki "İsmâilî" nispetine bakarak Ebul-Kâsım el-İsmâilî'yi bir Bâtınî-İsmâilî dâisi zannetmiştir. Ancak, kaynakların verdiği bilgilere bakılırsa gerek Ebul-Kâsım el-İsmâilî gerek "İsmâilî" nispetiyle anılan, Cürçân'da nüfuz sahibi bu sülalenin⁸⁰

56. Ancak Sübkî'nin Gazâlî biyografisi sunduğu pasajlar incelendiğinde Gazâlî ve kardeşinin himayesine verildikleri sûfi dost ile ilk eğitim aldıkları hocalarının farklı şahıslar olduğu anlaşılmaktadır. Bk. Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, 6/194-195. Zebidî ise Yusuf en-Nessâc'ın Gazâlî'nin Tus'ta yanında bulunduğu sıralarda tasavvuf hakkındaki kuşularını gideren ve kendisine şeyhim dediği kişi olduğunu aktarır. Bk., Zebidî, *İthâfî's-sâdeti'l-müttekîn bi şerhi esrâri İhyâi ulûmî'd-dîn* (Beyrut: Matbaatü'l-Meymeniyeye, 1994), 1/9. Bu tarihi kayıtlara bakıldığında Gazâlî'nin himayesine verildiği kişinin Yusuf en-Nessâc olmadığı anlaşılmaktadır.

⁷² Ârif Tâmir, *el-Gazâlî, beyne'l-felsefeti ve'd-dîn* (London: Riad el-Rayyes Books, 1991), 44-45.

⁷³ Ahmed er-Razakânî hakkında bk., Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, 4/91

⁷⁴ Gazâlî'nin Cürçân'da kendisinden eğitim aldığı ve ismini Sübkî'nin Ebû Nasr el-İsmâilî olarak andığı âlim Ebu'l-Kâsım el-İsmâilî'dir. Bk., Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, 4/294-296. Ebû Nasr el-İsmâilî ise Gazâlî doğmadan 404/1015'te vefat etmiştir. Bk., Sübkî *Tabakâtü's-Şâfiyye*, 4:92-93.

⁷⁵ Tâmir, *el-Gazâlî*, 41,45. Gerek İsmâilîlerden bahseden kaynaklarda gerek diğer eserlerde Tâmir'in bahsettiği meşhur dâinin ismine rastlayamadık.

⁷⁶ Tâmir, *el-Gazâlî*, 41.

⁷⁷ Bk., Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, 6/195. Sübkî'nin Ebu'l-Kâsım el-İsmâilî yerine Ebû nasr el-İsmâilî'yi zikretmesinin bir hata olduğuna dair analiz için bk. Zerrinkub, *Medreseden Kaçış*, 44.

⁷⁸ Sarîfinî, *Târîh-i Nişâbûr el-müntehab mine's-siyâk*, thk., Muhammed Kâzım el-Mahmudî (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1403), 189-190; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve ziyûlühû* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 1417), 21/64; Sem'ânî, *el-Ensâb* (Haydarâbad: Meclisü Dâiretü'l-Mearif el-Osmâniyye, 1962), 1:243; Zerrinkub, *Medreseden Kaçış*, 37.

⁷⁹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab fi ahbâri men zehab*, 5/331; Zehebi, *Siyeru a'lâmü'n-nübelâ*, 18/564

⁸⁰ Buradaki "İsmâilî" nisbesiyle zikredilen âlim(ler) Cürçân'da ilmi ve irfanıyla meşhur bir ulema sülalesine verilen isimdir. Şii-İsmâilîlikle alakasız olmadığını Sem'ânî'nin (öl.1167) *el-Ensâb* adlı eserinde verdiği bilgilerden anlıyoruz. Bk., Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/239-246.

Bâtınî-İsmâîlîlikle uzaktan yakından bir alakası yoktur. Tâmir'in Gazâlî'nin Cürcân'a bir İsmâîlî dâîsinin yanına eğitim almaya gittiğini Sübkî'ye dayandırarak vermesi ve burada Gazâlî'nin kayda aldığı ta'likâtların/notların İsmâîlîlik davasını yeni benimsemiş müstecib konumundaki kişilere verilen özel notlar⁸¹ olduğunu iddia etmesi ilmî objektiflikle bağdaşan bir tarafı yoktur.

Tâmir, Gazâlî'yi küçük yaşında eğitim almaya gittiği İsmâîlî medreseden bir İsmâîlî düşmanının alıp Nizâmiye Medresesi'ndeki İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî'ye teslim ettiğini, burada Gazâlî'nin geçim sıkıntısından dolayı Eş'arî öğretiyi ve Abbâsî sultasını kabule mecbur kaldığını iddia eder.⁸² Gazâlî, Abbâsî halifesinin isteği üzerine yazdığı Bâtınî reddiyesi *Fezâihu'l-bâtıniyye*'yi de kesinlikle fikir hürriyeti içinde yazmamış, halifenin baskısı ve hatta ölüm tehdidi üzerine yazmıştır. Gazâlî Bâtınîlere hücum ettikten sonra Bâtınîler tarafından intikama da maruz kalmamıştır. Bunun sebebi ise Gazâlî'nin Bâtınîlerle olan gönül bağıdır. Tarihî kaynaklar her ne kadar Gazâlî'nin İsmâîlîliği inkâr etse de küçüklüğünde İsmâîlîler tarafından korunup kollanan Gazâlî, İsmâîlîlileri hedef almak istememiştir. O, İsmâîlî/Bâtınî karşıtı eserlerinin hiçbirini kendi isteğiyle yazmamış, bu eserler ona tehditle yazdırılmıştır.⁸³ Hatta onun felsefe karşıtı eserler yazması da imkanlarından istifade ettiği Eş'arîleri memnun etmek içindir.⁸⁴ Tâmir diğer bir eserinde ise Gazâlî'nin evvelemirde bazı eserlerinde Fâtımîlere ve İsmâîlîlere muhalefetini ortaya koyan eleştirileri olsa da Bağdat'taki Abbâsî baskısından kurtulup Dımaşk'a gittiğinde *İhyâu ulûmi'd-dîn*'i yazmıştır. Bu eserinde Gazâlî tam bir Fâtımî davetçisi gibi davranmış; İsmâîlîlerden etkilendiği fikirleri izhar ederek hakiki kimliğini bu eseriyle ortaya koymuştur.⁸⁵ Gazâlî'nin Felsefe eleştirisini de anlamlandırmaya çalışan Tâmir, onun felsefeyi terk etmediğini ancak Eflatun felsefesini terk ederek İhvân-ı Safâ felsefesine yöneldiğini iddia eder. Gazâlî her ne kadar Bağdat'ta bir Eş'arî usûlcüsü, mütekellim ve fakih gibi görünse de Dımaşk'taki özgür ortamında derin bir filozof ve takiyye yaparak gizlediği fikirleri özgürce yazabilen seçkin bir İhvân-ı Safâ talebesi olmuştur.⁸⁶

Gazâlî'nin hayatının Abbâsîler ile İsmâîlîler arasında endişe ve ıstırap içinde geçtiğini belirten Tâmir, Gazâlî'nin bu ıstırapın verdiği ağır psikolojiye tahammül edemeyerek Bağdat'tı terke mecbur kaldığını iddia eder.⁸⁷ Gazâlî, Bağdat'tı terk edip Dımaşk'ta bir müddet kaldığı sıralarda yazdığı *İhyâ* adlı eseriyle gerçek inancını izhar etmiştir. Bu inanç ise İsmâîlî düşüncenin de yapı taşlarını oluşturan İhvân-ı Safâ düşüncesidir. Gazâlî, sanki İhvân-ı Safâ'nın ruhî/manevi talebesi olmuştur. Onların dediğini diyor; onların fikirlerini terennüm ediyor, onların üslup ve tabirlerini kullanıyor.⁸⁸

Gazâlî'nin Küdüs'ten o günlerde Fâtımîlerin yönetimi altında olan İskenderiye'ye gittiğine dair rivayeti⁸⁹ tereddütsüz kabul eden Tâmir, buradaki İsmâîliyenin Müsta'li kolunun Alamut Nizârî İsmâîlîlerine düşman olduğu için Gazâlî'nin Müsta'li İsmâîlîlerin

⁸¹ Tâmir, *el-Gazâlî*, 46.

⁸² Tâmir, *el-Gazâlî*, 46.

⁸³ Tâmir, *el-Gazâlî*, 48, 99.

⁸⁴ Tâmir, *el-Gazâlî*, 76.

⁸⁵ Arif Tâmir, *Târihu'l-İsmâîliyyin* (London, Cyprus: Riad el-Rayyes Books, 1991), 3/98.

⁸⁶ Tâmir, *el-Gazâlî*, 77.

⁸⁷ Tâmir, *el-Gazâlî*, 49.

⁸⁸ Tâmir, *el-Gazâlî*, 78-79.

⁸⁹ Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l-büldân* (Beirut: Dâru Sâdır, 1995), 4/49.

himayesini arzu etmiş olabileceğini söyler.⁹⁰ Diğer yandan Bağdat'a geri döndükten sonra vezir Fahrulmülk'ün (öl. 500/1106) bir Bâtınî fedaisi tarafından öldürülmesi neticesinde medresedeki hocalık görevinden tekrar istifa etmesini de İsmâîlîlik bağlantısı içine almayı çalışır.⁹¹

Abbâsî halifesi ve Selçuklu devlet otoritesi tarafından Bâtınî-İsmâîlîlerle ilmî mücadele için neden Gazâlî'nin seçildiğini sorgulayan Tâmir, bunun bilinçli bir tercih olduğunu savunur. Gazâlî'den başka yetkin birçok âlim bulunmasına rağmen Bâtınîlerle mücadelede Gazâlî'nin tercih edilmesi Gazâlî'nin Bâtınî-İsmâîlîlerin fikirlerine çok iyi hâkim olmasıdır. Her ne kadar Abbâsî ve Selçuklular Gazâlî'nin bir İsmâîlî sempatisini olduğuna kanaat etmeseler de Gazâlî'nin İsmâîlîliği çok iyi bildiğini ve onların inanç ve itikatlarına hâkim olduğunu bilmektedirler.⁹² Dönemin hâkim yönetimi Gazâlî'nin İsmâîlîler hakkındaki ilmî birikimini İsmâîlîler-Bâtınîler aleyhinde Gazâlî vasıtasıyla adeta istismar ettiklerini ima eden Tâmir, Gazâlî'nin Bağdat'ta Abbâsî hilafeti ve Selçuklu yönetimimin elinde adeta esir olduğunu savunur. Gâzâlî'nin Bağdat'ı terkinin arka planında da tamamen Selçuklu-Abbâsî yönetiminin kendisini istismar etme baskısının yattığını anımsatan Tâmir, Gâzâlî'nin Dımaşk'taki inziva döneminde geçimini kimler tarafından sağladığının da bilinmediğini söyleyerek sanki burada da Gazâlî'nin Bâtınîler tarafından himaye edildiği intibasını uyandırır.⁹³ Gazâlî'nin Dımaşk'tan Kudüs'e geçmesi oradan İskenderiye'ye gitmesi ve sonra Merakeş'e gitmek isteyip Murâbıt hükümdarı Yusuf b. Tâşfîn'in (öl. 500/1106) ölüm haberi üzerine bu seyahatinden vazgeçmesi gibi Gazâlî'nin seferlerini aslında bir sığınak arama çabası olarak değerlendiren Tâmir, Gâzâlî'nin Nişabur Nizâmîye'sinde tekrar ders vermeyi kabul etmesini de yine bir otorite baskısı ve Gazâlî'nin korkusundan kaynaklandığını söyler. Gazâlî'nin bütün bu bocalamasının Abbâsî ve Selçuklu baskısı ile içindeki İsmâîlîlik inancının çatışmasından kaynaklandığını ihsas ettiren bir üslup kullanan Tâmir, diğer taraftan Gazâlî'yi yöneticilerle yüzleşmemek, onların taleplerini reddedememek gibi zayıf şahsiyet ve irade eksikliği ile de itham eder.⁹⁴ Nihayetinde Gazâlî'nin içine düştüğü kriz ve bunalım Tâmir'e göre fikrî değildir; onun buhranı bir tür "korlu hastalığı" olarak izah edilebilir. Bu korku sebebiyle Gazâlî, hak ve hakikati hür bir şekilde ortaya koyamamış; ne zaman ki Bağdat'ı terk edip Şam ve Kudüs'teki özgür ortama kavuştuğunda asıl sahip olduğu fikirleri izhar edebilmiştir.⁹⁵ Tâmir'in iddiasına göre Gazâlî'nin bu fikirleri İsmâîlî-Bâtınî düşüncenin kaynağından beslenmiştir.

Sonuç olarak Arif Tâmir, klasik ve modern kaynakların aksine Gazâlî'nin İsmâîlî düşmanı olmadığını onun İsmâîlî düşüncüyü kalben muhafaza ettiğini ortaya koymaya çalışır. Ona göre Gazâlî'nin İsmâîlîlerle fikrî mücadeleye girmesi devrin siyasi baskıları sebebiyle olmuştur. Ancak Gazâlî'nin hayatı incelendiğinde Tâmir'in bu iddialarının birçok yönden tutarsızlığı aşikardır. Gazâlî'nin gerek babasının gerekse ilk hocasının İsmâîlî olduğu veya bu düşüncüyü muhafaza ettiğine dair en ufak bir tarihi bilgiye rastlanmamaktadır. Gazâlî'nin *Fedâihu'l-Bâtınîyye* adlı eserini Abbâsî halifesinin isteği üzerine yazdığı doğrudur. Fakat Gazâlî'nin bu eserinden başka kendi iradesiyle İsmâîlî

⁹⁰ Tâmir, *Târihu'l-İsmâîliyyin*, 77,87.

⁹¹ Tâmir, *el-Gazâlî*, 50.

⁹² Tâmir, *el-Gazâlî*, 55.

⁹³ Tâmir, *el-Gazâlî*, 56.

⁹⁴ Tâmir, *el-Gazâlî*, 57.

⁹⁵ Tâmir, *el-Gazâlî*, 58-60.

düşünceyi tenkit etmek üzere yazdığı müstakil eserleri de vardır.⁹⁶ Ayrıca onun diğer birçok eserinde biteviye Bâtınî eleştirisine yer verdiği pasajlara rastlamak da mümkündür. Gazâlî'nin düşünce atmosferinde bâtinî/irfânî fikirlere rastlamak mümkündür. Fakat bu fikirlerin dönemin Bâtınî-İsmâilî itikadıyla birebir mutabakatı mümkün değildir. İsmâilîler ile Gazâlî'nin bâtinîlik düşüncelerinin paradigmaları ve hedefleri farklıdır.

Sonuç

Ebû Hâmid Muhammed el-Gazâlî, İslâm'ın klasik çağında ateşten fikir deryalarını, mumdan kayıkla geçmeye çalışan, kültür ikliminin envaiçeşit mahsulünü kendi akıl potasında işleyerek İslam kültürünün birer mozaîği haline getirmiş eşine az rastlanan bir İslâm düşünürüdür. En bariz özelliği hiçbir düşünceyi peşinen reddetmemek ve tabulaştırmamaktır. Bu özelliği sebebiyle olsa gerektir ki Gazâlî, İslâm düşünürleri arasında gerek methe mahzar olmak gerek eleştirilere maruz kalmak bakımından da en özgün Müslüman âlimdir. Gazâlî'nin biçimlendirdiği İslâm düşünce atmosferinde dinî ve beşerî fikriyatın farklı birçok ürününün sergilendiğini görmek mümkün olmuş ve bu çeşitlilik Gazâlî'den sonra İslâm düşüncesinin zevaline değil kemâline katkı sunmuştur. Kişisel mükemmelliğe ulaşmanın yegâne ilkesi insanın zekasını doğru bir şekilde kullanarak eşyanın hakikatini idrak edebilmesi olduğu gibi toplumsal kemalin de temel ilkesi budur. Gazâlî bu açıdan İslâm dünyasında kendi kişisel mükemmelliğini idrak edebildiği gibi İslâm medeniyetinin kemalinin rotasını da ihya projesi kapsamında teorik ve pratik veçhelerine işaret ederek belirlemiştir.

Gazâlî'nin hür düşünceyi yüceltmesi ve mezhep taassubuna şiddetle karşı çıkması onu sadece İslâm dünyasının değil bütün dünyanın tanıdığı, fikirlerinden etkilendiği hatta sahiplenmeye çalıştığı bir abide şahsiyet haline getirmiştir. Gazâlî'nin İslâm dünyasının dışında sahiplenilmeye çalışılması son iki asırda İslâm medeniyetinin ve tarihinin oryantalist bakış açısıyla değerlendirilmesinin ve Gazâlî gibi bir dâhinin Müslüman olmasının hazmedilememesinin bir tezahürüdür. İslâm düşüncesi içerisinde neşvünema bulmuş dinî ve felsefî akımların Gazâlî'yi sahiplenmeye çalışması ise Gazâlî'nin bütün fikir akımları ile irtibat kurabilmesi ve her türlü kurumsal düşünce havzalarına etki edebilmesiyle izah edilebilir.

Gazâlî her ne kadar bir mezhebin itikadi ve amelî düşüncesini belirli bir akli istidlal süzgecinden geçirmeden benimsememiş olsa da onun Şafîî fıkhî formunun müntesibi olduğu söylenebilir. Onun akaid düşüncesini ise Eş'arîlikle birebir mutabakat gösterdiğini söylemek Şafîîliğe mensubiyetine nazaran daha zor ve karmaşıktır. Gazâlî'de belirgin bir otoritenin inanç sistemini taklit etme körlüğü asla revaç bulmadığı için özellikle inanç konularında daha çok kendi istidlali bilgisinden istifade ederek itikadını temellendirmeyi terviç etmiştir. Gazâlî, kendisinden önce kurumsal yapılarını tekmi etmiş İslâm düşünce ekolleri içerisinde Sünnî düşünceyi tasdik ve teklif eden bir müceddid olarak anılagelmiştir. O, İslâm'ın ihya ve tecdit misyonunu farklı fikir akımlarının ortaya koydukları argümanları ustalıkla mezcederek gerçekleştirmiştir. Gazâlî'nin bu başarısı kimileri tarafından sahip oldukları mezhebin fikirleriyle örtüşmediği iddiasıyla eleştirilmiş ve dışlanmasına sebep olmuş bazıları tarafından da tümüyle onu sahiplenme ameliyesine dönmüştür.

⁹⁶ Gazâlî'nin İsmâilîlere reddiye tarzında yazdığı eserler üzerine bir inceleme için Bk., Ramazan Gündüz, "Gazâlî'nin Bâtınîlere Karşı Yazdığı Eserler Üzerine Bir İnceleme", *OSMED*, VI/10 (2020), 83-100.

Gazâlî'nin Sünnî düşüncesinin dışında İslâm fırkaları arasında Şîliği de etkilediğine dair somut birtakım deliller sunmak mümkündür. Ancak onun Şîî düşüncüyü benimsediğini iddia etmek epeyce anakronik bir analiz olsa da tarihi süreçte Şîilerin içerinden Gazâlî'yi sahiplenerek onu Şîî bir düşünür olarak gösterme çabaları olmuştur. Şîî-İmâmîyye-İsnâaşeriyye fırkasının Gazâlî'yi sahiplenmesi neredeyse Gazâlî'ye aidiyeti şüpheli bir eser olan *Sırru'l-âlemîn* adlı eser üzerinden olmuştur. Bu eserin Gazâlî'ye aidiyetindeki otantiklik bir tarafa telif hayatı boyunca yüzü aşkın eser kaleme alan Gazâlî'nin bir eserindeki kısa bir pasaj üzerinden sahiplenilmeye çalışması nesnel bir duruş olamaz. Şîî düşünürlerin Gazâlî'nin diğer eserlerindeki özellikle imamet konusundaki pasajları ise çarpıtarak kendi mezhep görüşleri doğrultusunda yorumlamak suretiyle Gazâlî'yi kendi saflarına çekmeye çalıştıkları görülmektedir.

Gazâlî kendi döneminde muhalifleri tarafından bazen İsmâîlîlikle suçlanmış olsa da bu onu Sünnî düşünceden tart etmek için olmamıştır. Gazâlî'nin düşünce sisteminin İsmâîlî-Bâtınîlikle bariz bir tezat ihtiva ettiği eserleri üzerinden rahat bir şekilde anlaşılabilir. O, İslâm fırkalarını tekfir hususunda titiz bir anlayış gözetmesine rağmen İsmâîlîleri net bir şekilde İslâm dışında konumlandırmıştır. İsmâîlîler de her ne kadar Gazâlî'nin yaşadığı asırda ona cevap vermedilerse de bir asır sonra Gazâlî'den daha set bir üslupla onu mülhit olarak ilan etmişlerdir. Ancak modern dönemin İsmâîlî düşünürü Arif Tâmir ilginç bir şekilde Gazâlî'yi onun hayatındaki bazı safhaları sezgisel bir şekilde yorumlayarak onu İsmâîlî yapma gayretinde olmuştur. Arif Tâmir aslında neredeyse bütün tarihi şahsiyetlerin hayatında var olagelen kapalı merhaleleri Gazâlî söz konusu olduğunda İsmâîlîlikle iltisaklandırmak istemiştir. Özellikle Gazâlî'nin babasının kimliğinin bilinmemesi ve Gazâlî'nin çocukluk dönemindeki vasîsi ve ilk hocası üzerinden onu İsmâîlîliğe nispet etme çabası gizemli ve maksatlı bir anlayıştan öteye geçmemektedir. Gazâlî'nin ilk hocası hakkında biyografi ve tarih kaynaklarının suskun kaldığı iddiası ise cehaletten kaynaklanmıyorsa ilmi gerçekleri bilinçli bir çarpıtmadır. Anlaşılan o ki, Tâmir seleflerinden tevarüs ettiği bütün hakikati gizemleştirerek sırlı bir dünya görüşü ortaya koymaya çalışan İsmâîlî-Bâtınî felsefenin pratiğini Gazâlî biyografisine ustaca uyarlamayı başarmıştır. Bâtınî tevîl geleneğinin, metni kendi mezhep tutkuları uğruna metotsuz bir şekilde tahrif etme anlayışının bir örneğini de Gazâlî'yi İsmâîlîleştirmek için kullanmıştır.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	turkiyeilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	<i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i>
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	turkiyeilahiyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça | References

- Aga Büzürg-i Tahrânî, Muhammed Muhsin. *ez-Zerî'a, ilâ tasânîfi'ş-Şî'a*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1983.
- Algar, Hamid. "Fez-i Kâşânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/520-522. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Ali b Velîd, Muhammed b. Cafer. *Dâmiğu'l-bâtıl ve hatfü'l-münâdul*, thk., Mustafa Galib. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü İzzeddin, 1982.
- el-Allâf, Meşhed. *Kütübü'l-imâmî'l-Gazâlî es-sâbitü minhe ve'l-menhûl*. b.y.: y.y., t.s.
- el-Âlûsî, Mahmûd Şükrî. *Muhtaşarü't-tuhteti'l-İşnâ'aşeriyye*. çev., Gulâm Muhyiddin b. Ömer el-Eslemî. İstanbul: Işık Kitabevi, 1979.
- el-A'sam, Abdülemir. *el-Feylosûf el-Gazzâlî*. Kahire: Dâru Gabâ, 1998.
- Aybakan, Bilal. "el-Vasît", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 30 Ekim 2022. <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/el-vasit>.
- Aybakan, Bilal. "el-Vecîz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 30 Ekim 2022, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/el-veciz>.
- Bedevî, Abdurrahman. *Müellefâtü'l-Gazâlî*. Kuveyt: Vekâletü'l-Matbûât, 1977.
- Beroje, Sahip. "Gazâlî'nin Nesh Meselesinde İmam Şafî'ye Muhalefeti". 900. Vefât Yılında İmam Gazzâlî. ed, İlyas Çelebi. 187-210. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011.
- el-Cebelkî, Seyyid Ali Asgar. *Tarâifü'l-makâl fi ma'rifeti tabakâti'r-ricâl*. thk. Seyyid Mehdî er-Ricâl. 2 Cilt. Kum: Mektebetü'l-Mar'âşî, 1410.
- Çağrı, Mustasa. "Gazzâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/489-505. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Çubukçu, İ. Agâh Çubukçu. "Gazzâlî ve Felsefe", *Belleten*, 50/198. Aralık 1986. 621-635.
- Daftary, Farhad. *Isma'ili Literature*. London: İb. Tauris publishers, 2004.
- Demir, Osman. "el-Menhûl'den İlcâm'a Gazâlî'ye Göre Kelâm İlmi ve Kelâmcılar". *Divan Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, 16/31, (2011/2). 1-33
- Demir, Osman. "Gazzâlî ve Kelâm". *Gazzâlî Konuşmaları*. haz. Cüneyd Kaya. İstanbul: Küre Yayınları, 1. Basım, 2012.
- Dişkaya, Ebuzer. "Abdülkerim Suruş". *İslâm Düşünce Atlası*, ed. Halil İbrahim Üçer. 3 Cilt. İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017. 1318-1319.
- Emîn, Ahmed. *Fecru'l-İslâm*. Dâru'l-Kütibi'l-Arabî, 1933.
- Fazlur Rahman. *İslâm*. çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 12. Basım, 2016.
- Fez-i Kâşânî, Molla Muhsin. *el-Mahecetü'l-beyzâ fi tehzîbi'l-İhyâ*. Nşr. Ali Ekber el-Gaffârî. 8 Cilt. Tahrân: Mektebetü's-Saduk, 1339.

el-Hamevî, Yakut Ebû Abdillâh Şihâbüddîn. *Mu'cemü'l-büldân*, 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.

Garden, Kennethy. *İslâm'ın İlk Müceddidi*. çev., Abdullah Özkan. İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Basım, 2020.

Gazâlî, Ebû Hâmid, *Fezâilü'l-enâm min resâil hucce'ti'l-İslâm el-Gazâlî*. Farsça'dan çev. Nureddin Âl-i Ali. Cezayir: ed-Dâru't-Tunusiyye, 1972.

Gazâlî, Ebû Hâmid. *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*. nşr. ve ter. Osman Demir. İstanbul: Klasik Yayınları, 1 Basım, 2011.

Gazâlî, Ebû Hâmid. *el-Kıstâsü'l-müstakîm*, haz. İbrahim Çapak. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2016.

Gazâlî, Ebû Hâmid. *el-Münküzü mine'd-dalâl*. *Mecmû'atü resâil el-İmam el-Gazâlî* içinde. Kahire: Mektebetü't-Tevfikîyye, ts.

Gazâlî, Ebû Hâmid. *el-Vasît fi'l-mezheb*. thk. Ahmed Mahmud İbrahim, Muhammed Mahmud Tâmir. 7 Cilt. Kahire: Dâru'l-İslâm, 1996.

Gazâlî, Ebû Hâmid. Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka. *Mecmû'atü Resâil el-İmam el-Gazâlî* içinde. Kahire: Mektebetü't-Tevfikîyye, ts.

Gazâlî, Ebû Hâmid. *Fedâihu'l-Bâtîniyye*. nşr. Muhammed Ali el-Kutb. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2009.

Gazâlî, Ebû Hâmid. *İhyâü ulûmi'd-dîn*. thk. Seyyid İmran, 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, 2004.

Gazâlî, Ebû Hâmid. *Minhâcü'l-âbidîn ilâ cenneti Rabbi'l-âlemîn*. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2006.

Gazâlî, Ebû Hâmid. *Mizânü'l-amel*. Mısır: Dâru'l-Maârif, 1964.

Gazâlî, Ebû Hâmid. Sırru'l-âlemîn, *Mecmû'atü Resâil el-İmam el-Gazâlî* içinde. Kahire: Mektebetü't-Tevfikîyye, ts.

Griffel, Frank. *Gazâlî'nin Felsefi Kelâmı*. Çev. İbrahim Halil Üçer, Muhammed Fatih Kılıç. İstanbul: Klasik Yayınları. 1. Basım, 2012.

Gündüz, Ramazan. "Gazâlî'nin Kimliği Üzerine Klasik ve Modern Tartışmalar". *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi* 16 (2021), 123-149.

Gündüz, Ramazan. "Gazâlî'nin Bâtınîlere Karşı Yazdığı Eserler Üzerine Bir İnceleme". *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 6/ 2020. 83-100.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. *Tarîhu Bağdad ve züyülühû*. 24 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 1417.

Haydarî, Seyyid Kemal. "Hel Teşeyye'a el-Gazâlîyyü fi Uhrayâti Hayatîhi". *YouTube*, 17 Aralık 2022. Erişim 17 Aralık 2022.

İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım. *Târihu medineti Dımaşk*. thk. Ömer b. Ğarâme el-Umrî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.

İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım. *Tebyîn-i kezibi'l-müfterî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1404.

İbn Tağrıberdî, Ebu'l-Mehâsin. *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûkü Mısır ve'l-Kahire*. 16 Cilt. Mısır: Dâru'l-Kütüb, ts.

İbn Teymiyye, Takıyyüddîn. *Buğyetü'l-mürtâd fi'r-redd ale'l-mütefelsife ve'l-Karâmita ve'l-Bâtıniyye*. Medine: Mektebetü'l-ULûm ve'l-Hikem, 2001.

İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felah. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. thk. Mahmut Arnavut. 11 Cilt. Dimaşk: Dâru ibn Kesîr, 1986.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec. *Telbîsü iblîs*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2001.

Kara, Seyfullah. *Büyük Selçuklularda Mezhep Kavgaaları*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1. Basım, 2007.

Laoust, Henri. *İslâm'da Ayrılkçı Görüşler*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Sabri Hizmetli. İstanbul: Pınar Yayınları, 2 Basım, 2017.

M. Frank, Richard. *Al-Ghazâlî and The Ash'arite School*. Durham and London: Duke University Press, 1994.

Makdisi, George. *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*. çev. Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 3. Basım, 2019.

Muhsin el-Emîn, Ebû Muhammed el-Bâkır. *A'yânü's-Şî'a*, 12 Cilt. Beyrut: Dâru't-Ta'âruf, 1983.

Musa, İbrahim. *Gazzâlî ve İmgelem Poetikası*. çev. Çağla Taşkın. Ankara: Hece Yayınları, 1. Basım, 2018.

Nasr, Seyyid Hüseyin. "İsfahan Okulu". çev. Mustafa Armağan. *İslâm Düşünce Tarihi*. haz. Mian M. Şerif, 2 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2014. 149-180.

en-Neşşâr, Ali Sâmî. "Ebû Hâmîd el-Gazâlî ve Mu'ârizûhü min Ehli's-Sünneti". *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdab*. 1/1, (1959). 195-211.

Ormsby, Eric. *Gazzâlî: İslâm'ın Dirilişi*. çev. İsmail Hakkı Yılmaz. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları. 1. Basım, 2019

Özel, Ahmet. "Şüsterî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/277-279. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Rızaeddin bin Fahreddin, *İmam Gazzâlî*. haz. Leyla Yakuboğlu Boran. İstanbul: Büyeyenay Yayınları, 1. Basım, 2018.

Sallâbî, Ali Muhammed. *Devletü's-Selâcika*. Kahire: Müessesetü İkra', 2006.

Sarıfînî, İbrahim b. Muhammed. *Târîh-i Nişâbûr el-müntehab mi ne's-siyâk*. thk. Muhammed Kâzım el-Mahmudî. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1403.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed. *el-Ensâb*. 5 Cilt. Haydarâbad: Meclisü Dâiretü'l-Meârif el-Osmâniyye, 1962.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Muzaffer Şemsüddîn. *Tezkiretü'l-havâssü'l-eimme*. thk. Âmir en-Neccâr. Mısır: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2008.

Sübkî, Tâceddin. *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Abdulfettah Muhammed el-Hul. 10 Cilt. Kahire: el-Hıcr, 1976.

Şakir, Ahmed Muhammed. (Ebu'l-Eşbal). "Elma'zûratü ile gayri musannifîhe" *Mecalletü menâr*, Haziran, 1916. 19/120-122.

Şüştürî, Seyyid Ziyaüddîn. *Mecâlisü'l-mü'minîn*, 4 Cilt. b.y: Dâru Hişâm, ts.

Tâmir, Arif. *Târihu'l-İsmâiliyyîn*, 3 Cilt. London, Cyprus: Riad el-Rayyes Books. 1991.

Tâmir, Ârif. *el-Gazâlî, beyne'l-felsefeti ve'd-dîn*. London: Riad el-Rayyes Books. 1991.

Yaltkaya, Şerefettin. "İslâm'da İlk Fikrî Hareketler ve Dinî Mezhepler". *DİFM*. (1930), 14/1-27.

Zebîdî, Muhammed Murtazâ. *İthâfü's-sâdeti'l-mütttekîn bi şerhi esrâri İhyâi ulûmi'd-dîn*. 10 Cilt. Beyrut: Matbaatü'l-Meymeniyye. 1994.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn. *Siyeru a'lâmü'n-nübelâ*. 18 Cilt. Kahire: Dâru'l-Had is, 2006.